

O'zbekiston Respublikasi

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

XORIJIY FILOLOGIYA

til • adabiyot • ta'lim

ilmiy–uslubiy jurnal

Samarqand

1(70)/ 2019

**Ministry of Higher and Secondary Special
Education of the Republic of Uzbekistan**

SAMARKAND STATE INSTITUTE OF FOREIGN LANGUAGES

FOREIGN PHILOLOGY

Language • Literature • Education

Scientific-methodology journal

Samarkand

Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим.
№1 (70), 2019.

Уч ойда бир марта чиқадиган илмий-услубий журнал

Муассис: Самарқанд давлат чет тиллар
институту

Таҳрир хайъати:

ТУХТАСИНОВ Илҳомжон (раис)
САФАРОВ Шаҳриёр (бош муҳаррир)
АШУРОВА Дилором
АШУРОВ Шаҳобиддин
ТУРНИЁЗОВ Нёмат
РИЗАЕВ Баҳодир
(муҳаррир ўринбосари)
ХОЛБЕКОВ Муҳаммаджон
НАСРУЛЛАЕВА Нафиса
ИСМОИЛОВ Салоҳиддин
КИСЕЛЁВ Дмитрий
ЯХШИЕВ Ашур (масъул котиб)

Жамоатчилик кенгаши:

БУШУЙ Татьяна
ГИЙОМ Оливье (Франция)
КИДА Цуйоши (Япония)
СИГМИЛЛЕР Стив (АҚШ)
УСМОНОВ Ўрол
ЖИАНГ Фенг (Хитой)
РАҲИМОВ Ғанишер
МИРЗАЕВ Ибодулло
КАРАСИК Владимир (Россия)

*Журнал Олий Аттестация комиссиясининг
филология фанлари бўйича эксперт кенгаши (2014
йил 10 мартдаги 2-сонли баённома) тавсияси билан
зарурий нашрлар рўйхатига киритилган.*

Таҳририят манзили:

Самарқанд ш., Бўстонсарой кўчаси, 93, СамДҶТИ.
Телефонлар: (998-662)233-78-43;
(998-662)231-13-42
Факс: (998-662) 210-00-18.
Email: ssifl_info@mail.ru

*Журнал Самарқанд вилоят матбуот ва
ахборот бошқармаси томонидан № 09-12 рақам
билан рўйхатга олинган.*

ISSN: 2181-743X; Индекс 1266.

Журнал 2001 йилдан чиқа бошлаган.

© Самарқанд давлат чет тиллар институту.
2019 йил.

Foreign Philology: Language, Literature, Education.
№1 (70), 2019.

Scientific-methodical journal

Founder: Samarkand State Institute of Foreign
Languages

Editorial Board:

TUKHTASINOV Ilhomjon (chairman)
SAFAROV Shahriyor (editor-in-chief)
ASHUROVA Dilorom
ASHUROV Shahobiddin
TURNIYOZOV Nemat
RIZAYEV Bakhodir
(vice editor)
KHOLBEKOV Mukhammadjon
NASRULLAEVA Nafisa
ISMAILOV Salohiddin
KISELYOV Dmitriy
YAKHSHIEV Ashur (executive secretary)

Public Council:

BUSHUY Tatyana
GUILLAUME Olivier (France)
KIDA Tsuyoshi (Japan)
SEEGMILLER Steev (USA)
USMONOV Ural
JIANG Feng (China)
RAKHIMOV Ganisher
MIRZAEV Ibodullo
KARASIK Vladimir (Russia)

*The journal is included in the list of required
publications according to the recommendation of the
expert council in filological sciences of Higher Attestation
Committee (Proceeding #2 from March 10, 2014).*

Address:

Samarkand, Bustansaray str. 93, SamSIFL.
Phone: (998-662) 233-78-43;
(998-662)231-13-42
Fax: (998-662) 210-00-18
Email: ssifl_info@mail.ru

*The journal is registered under No 09-12 by
Samarkand Regional Department of press and
information.*

ISSN: 2181-743X; Index 1266.

The journal has been published since 2001.

© Samarkand State Institute of Foreign Languages.
2019.

МУНДАРИЖА

МАҚОЛАЛАР

Тухтасинов И. Институтнинг илдам одимлари.....	5
Турниязов Н. Синтактик семантика ва матн шаклланиши ҳақида баъзи мулоҳазалар	9
Махкамова Г. Размышления о коммуникативно-кумулятивной методике обучения иностранному языку	13
Расулова М. Сопоставительная лексикология: становление, история развития, проблемы и перспективы.....	19
Ширинова Р. Таржимада когнитив диссонанс муаммоси.....	24
Насруллаева Н. Структурно-семантический подход в классификации английских и узбекских фразеологизмов	39
Умурова Г. Зулфия ижодида адабий таъсирнинг самаралари.....	44
Сулейманова Н. Дидактико-психологические основы обучения иностранному языку в условиях национальной школы	49

ИЛМИЙ АХБОРОТЛАР

Қаршибаева У. Бадиий образ тушунчаси ва XIX-XX аср адабиётида К. Дойл ижоди.....	55
Маматкулова Х. Япон адабиёти Хейан даври тарихшунослигининг хусусиятлари.....	59
Обруева Г. Об опыте интерпретации выразительных возможностей фразеологических единиц с именами собственными.....	64
Холова М. Рауф Парфи шеърлари бадиияти.....	67
Исроилова Д. Экспериментальная работа по обучению профессиональному английскому языку студентов технических вузов.....	71
Зубайдова Н. Стилистический потенциал и коннотативные признаки фразеосем английского языка.....	79
Бўриева Н. Шекспирнинг сонет яратишдаги маҳорати.....	83
Хушмуродова Ш. Инглиз ва ўзбек тилларида ўзлаштирилган сўзлар	86
Султонова Ш. Замон категориясининг моделлари лингвистик тадқиқот объекти сифатида.....	89
Умаров И. “Малика айёр” достони тилида зоонимлар.....	93

ЁШЛАР МИНБАРИ

Кулиева М. Интерес к переводу сонетов Шекспира в русской поэзии.....	100
--	-----

ТАҚРИЗ

Исмаилов С. Фердинанд дў Соссюр. Умумий тилшунослик курси.....	103
--	-----

CONTENTS

REPORTS

Tuxtasinov I. Scientific Achievements of the Institute	5
Turniyazov N. Some issues on syntactic and text derivation	9
Maxkamova G. Consideration concerning the communicative-cumulative method of foreign language teaching.....	13
Rasulova M. Comparative lexicology: formation, history of development, problems and perspectives.....	19
Shirinova R. The problem of cognitive dissonance in translation	24
Nasrullayeva N. Structural-semantic approach in classification of English and Uzbek phraseological units	39
Умурова Г. Результаты художественного воздействия на творчество Зульфии.....	44
Suleymanova N. Didactic-psychological ground of foreign language teaching in conditions of national school	49

SCIENTIFIC INFORMATIONS

Karshibayeva U. The concept of artistic image and work of A.K. Doyle in the XIX-XX centuries.....	55
Mamatkulova Kh. The peculiarities of Japanese historiography in the literature of the Heyan period	59
Obruyeva G. The results of interpreting expressive abilities of phraseological units with proper names	64
Kholova M. Literary peculiarities of poems by Rauf Parfi.....	67
Isroilova D. Pedagogical experimental work on teaching English for Specific Purposes students in technical universities.....	71
Zubaydova N. The stylistic potential and connotative features of English phraseosemes.....	79
Buriyeva N. Shakespear's mastery in creating sonnets	83
Khushmurodova Sh. Borrowings in the Uzbek and English languages	86
Sultonova Sh. Models of the category of time as an object of linguistic research	89
Umarov I. Zoonyms in the content of epic poem "Malika ayor"	93

YOUTH TRIBUNE

Kulieva M. The interest in translation of Shakespeare sonnets in Russian poetry	100
--	-----

REVIEWS

Ismailov S. Review of the Uzbek edition of "General Linguistics"	103
---	-----

REPORTS

МАҚОЛАЛАР

ИНСТИТУТНИНГ ИЛДАМ ОДИМЛАРИ

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув жараёни, халқаро муносабатларнинг турли йўналишларида ташқи алоқаларнинг жадал суръатда ривожланиши мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш билан бевосита шуғулланадиган фан ва таълим тизими олдида ҳам муҳим вазифалар юкломда.

Шу борада Республикамиз Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони, 2017 йил 16 февралдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4958-сонли Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-2909-сонли Қарори, 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иктисодиёт соҳалари ва тармоқларнинг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3151-сонли Қарори, 2018 йил 5 июндаги “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг камровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3775-сонли Қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда Самарқанд давлат чет тиллар институти жамоаси ҳам астойдил ҳаракат қилмоқда.

Иктисодиёт соҳалари ва тармоқларининг ривожланиш истикболлари, меҳнат бозорининг талаб-эҳтиёжларидан келиб чиқиб, кейинги йилларда институтда Хорижий тил ва адабиёти (инглиз тили), Мактабгача ва бошланғич таълимда хорижий тил (инглиз тили) таълим йўналишлари, Хорижий тил ва адабиёти (инглиз тили), Лингвистика (испан, италян, хитой тиллари), Қиёсий тилшунослик, лингвистик таржимашунослик (инглиз, испан, япон, хитой, араб тиллари) мутахассисликлари очилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси Инвестиция ва инфраструктура лойиҳалари рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-3507-сонли Қарорига асосан институтнинг 2 та 1450 ўринли ўқув биноси тўлиқ реконструкция ҳамда 1 та 625 ўринли талабалар турар жойи биноси капитал таъмирдан чиқарилиб, фойдаланишга топширилди.

Институтда илғор тажрибаларни ўрганиш ва таълим жараёнига жорий этиш мақсадида ЎзДЖТУ, ТДШИ, ТДПУ, УзМУ ҳамда АҚШнинг Вебстер, Индиана университетлари, Буюк Британиянинг Норвич чет тилларни ўқитиш институти, Астон ва Лондон Метрополитен университетлари, Франциянинг Қуйи Нормандия Кан университети ва Версаль Академияси, Германиянинг Гумбольдт ва Фрайбург университетлари, Италиянинг Сиена хорижликлар Халқаро университети, Испаниянинг Кадис, Сантяго де Кампостела университетлари, Европа Испан тили ўқитувчилари Ассоциацияси, Португалиянинг Порту университети, Россия Федерациясининг Москва давлат лингвистика университети, Тюмен давлат университети, Воронеж давлат университети, Ярославл давлат педагогика университети, Ломоносов номидаги Москва давлат университети, Челябинск давлат маданияти ва санъат университети, Белоруссиянинг Плоцк давлат университети, Украинанинг В.О.Сухомлинский номидаги Николаев миллий университети, Киев миллий лингвистика университети, Япониянинг Цукуба, Шиншу университетлари, Жанубий Кореянинг Кёнганг миллий университети, Чонбук миллий университети, Конгжу Миллий университети, Ҳанбат миллий университети, Корея миллий транспорт университети, Пукёнг миллий университети, Чезу миллий университети, Жунгбу, Чоданг, Тэгу Хани, Гачон, Сан Мун, Ҳансунг, Кеймюнг, Донгук, Чоннам университетлари, Сукмёнг аёллар университети, Ҳангук хорижий тиллар университети, Хитой Халқ Республикасининг Шанхай хорижий

тиллер университети, Синьцзян педагогика университети, Сиан Халқаро таълим университети, Ҳиндистоннинг Пуна университети, Малайзиянинг Султан Идрис номидаги педагогика университети, Индонезиянинг Гунадарма университети, Тожикистоннинг Тожикистон миллий университети, С.Улуғзода номидаги Тожикистон давлат тиллар институти, Тожикистон педагогика институти, Тожикистон давлат ҳуқуқ, Қозоғистон бизнес ва сиёсат университети, Қозоғистон миллий университети, Х.А.Яссавий номидаги халқаро козоқ-турк университети ва шу каби хориждаги нуфузли олий таълим муассасалари ва бир қатор халқаро ташкилотлар билан таълим, илмий-тадқиқот ва маданий соҳаларда ҳамкорлик алоқалари олиб борилмоқда.

Олий таълим сифатини таъминлаш борасида Самарқанд давлат чет тиллар институтида амалга оширилаётган ишлар эътиборга молик: жумладан, институт жаҳоннинг ривожланган мамлакатларидаги 50 дан ортиқ етакчи университетлар ва олий ўқув юртлири билан таълим, илмий-тадқиқот, малака ошириш каби соҳаларда самарали ҳамкорлик шартномалари тузди. Ҳозирги кунда жаҳоннинг юқори рейтингга эга университетларининг 15 нафар хорижлик малакали мутахассислари инглиз, хитой, корейс, япон, индонез, италян, турк, япон, француз ва араб тилларидан институтда талабаларга таҳсил бериб келмоқда.

Институтда жаҳон стандартларига мувофиқ 5111400-Хорижий тил ва адабиёти (инглиз тили), 5112200-Мактабгача ва бошланғич таълимда хорижий тил (инглиз тили), 5120100-Филология ва тилларни ўқитиш (инглиз, немис, француз, испан, италян, корейс, хитой, япон, араб тиллари), 5120200-Таржима назарияси ва амалиёти (инглиз тили) таълим йўналишлари ҳамда 5A111401-Хорижий тил ва адабиёти (инглиз тили), 5A120102-Лингвистика (инглиз, немис, француз, испан, италян, корейс, хитой тиллари), 5A120201-Қиёсий тилшунослик, лингвистик таржимашунослик (инглиз, испан, япон, хитой, араб тиллари) мутахассисликлари бўйича кадрлар тайёрлашни таъминлаш мақсадида таълим жараёнининг стратегик мақсади қилиб таълим фаолиятини такомиллаштириш бўйича талабаларнинг чуқур билим, касбий малака ва кўникма олишлари учун ўқув, илмий, инновацион фаолият бирлигини таъминлаш борасида кейинги йилларда ўқув-услугий базаси замон талабларидан келиб чиққан ҳолда мунтазам такомиллаштирилиб борилмоқда.

Самарқанд давлат чет тиллар институтида бугунги кунда 4 та факультет, 20 та кафедра мавжуд бўлиб, уларда 324 нафар профессор-ўқитувчилар, жумладан, 16 нафар фан докторлари, 57 нафар фан номзодлари фаолият кўрсатмоқда, институтнинг илмий салоҳияти бугунги кунда 24,7 % ни ташкил қилади. 5 нафар профессор ва 22 нафар доцент илмий унвонига эга юқори малакали олимлар бор. Агар кечаги тарихга эътибор қаратгудек бўлсак, 2017-2018 ўқув йилида институтга бакалавриятнинг 3 та йўналишига 604 та, магистратуранинг 3 та мутахассислигига 66 та квота ажратилган бўлиб, ваҳоланки, қўшимча қабул натижасига кўра йил якунига қадар 830 нафар бакалавр ва 74 нафар магистрлар талабаликка қабул қилинган. Жами қабул 904 нафарни ташкил этди, шундан докторантурага 5 нафар тадқиқотчи 5 та ихтисослик бўйича қабул қилинган эди.

2018-2019 ўқув йилида эса бу кўрсаткич 40%га ошган бўлиб, жами қабул 1249 нафарни ташкил этиб, улардан 1141 нафари бакалавр, 108 нафар магистратурага қабул амалга оширилди. Профессор-ўқитувчилар контингенти ҳам шу тарзда асосийлари 224 нафардан 295 нафарга кўпайди. Бу эса илмий салоҳиятнинг статистик ҳолатининг кўтарилишига олиб келди.

Энг ачинарлиси профессор-ўқитувчилар салоҳиятига эҳтиёж юқори бўлган бир вақтда докторантурага қабул квотаси кескин камайиши барча олий таълим муассасалари учун салбий таъсир кўрсатди. Бироқ таянч докторантура ва мустақил тадқиқотчиликка талабгорлар сони кескин ошди. Бу ҳолатни 2018-2019 йилги қабул натижасида яққол кўриш мумкин. Талабгорлар сони юқори бўлса-да, квота кам ажратилса, қандай қилиб илмий салоҳиятни кўтаришимиз ва дунё рейтингига чиқа олишимиз мумкин деган савол ўз-ўзидан пайдо бўлади.

Институт Давлат илмий-техника дастурлари доирасида 1 та амалий ва 1 та инновацион лойиҳалар ҳамда 5 та халқаро лойиҳалар амалга оширилмоқда.

Институтда профессор-ўқитувчилари ва тадқиқотчилари томонидан сўнгги уч йил ичида 12 та фойдали моделларга патент ва 22 та муаллифлик гувоҳномлари олинган. Импакт-факторли хорижий журналларда 189 та, Олий аттестация комиссияси рўйхатидаги журналларда 510 та илмий мақолалар чоп этилган. Шунингдек, 2018 йилда 1 та халқаро микёсда, 5 та республика микёсида илмий-амалий анжуман ўтказилди.

Сўнгги йилларда институт факультетлари (“Инглиз филологияси” ва “Таржима назарияси ва амалиёти”) ва улар ҳузуридаги кафедраларда ўқув-услубий, илмий-тадқиқот ва маънавий-тарбиявий йўналишларда олға силжишлар кўзга ташланмоқда. Масалан, ўқув-услубий жараёнда институт ўқув бўлими томонидан янги инновацион технологиялар ишлаб чиқиш ва буни ўқув жараёнига татбиқ этиш борасида бир қатор ижобий ишлар амалга оширилмоқда:

Институтда кейинги икки йил ичида илмий-тадқиқот йўналишида ҳам маълум ютуқларга эришилди. Масалан, 10.00.11 – “Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси” йўналишида Ғанишер Худойкулович Раҳимов ва Хуршид Зайниевич Хайруллаев докторлик диссертацияси (DSc)ни муваффақиятли ҳимоя қилдилар. 10.00.06 – “Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва таржимашунослик” йўналишида Нафиса Зафаровна Насруллаева докторлик диссертацияси (DSc)ни ҳамда 2 нафар тадқиқотчи фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун докторлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилишди.

Учинчи йўналиш: 10.00.04 – “Европа, Америка ва Австралия халқлари тили ва адабиёти” йўналиши бўйича Улжон Давировна Қаршибоева докторлик диссертацияси (DSc)ни ва 2 нафар илмий тадқиқотчи фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун докторлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилишди.

Тўртинчи йўналиш: 13.00.02 – “Таълим ва тарбия назарияси ва методикаси” йўналиши бўйича Илхомжон Мадаминович Тухтасинов докторлик диссертацияси (DSc)ни муваффақиятли ҳимоя қилди.

Шунингдек, фалсафа тарихи, ўзбек тилшунослиги ва ўзбек адабиёти йўналишларида 4 нафар тадқиқотчи (PhD) диссертацияларини ҳимоя қилдилар.

Институтимизда Олий Аттестация Комиссиясининг (ОАК) филология фанлари бўйича зарурий нашрлар рўйхатига икки журнал: “Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим” (Бош муҳаррир профессор Ш.С. Сафаров) ва “Сўз санъати” халқаро электрон журнал (Бош муҳаррир профессор М.Н. Холбеков) фаолият кўрсатиб келяпти.

Яқин келажакда институт ва минтақа олий ўқув юртларида илмий салоҳиятни ошириш режасини тузсак, унда албатта институт ҳузурида 13.00.02 – “Таълим ва тарбия назарияси ва методикаси”, 10.00.11 – “Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси”, 10.00.04 – “Европа, Америка ва Австралия халқлари тили ва адабиёти” ҳамда 10.00.06 – “Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва таржимашунослик” филология ихтисосликлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини берувчи минтақавий ихтисослашган Илмий Кенгашлар ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги мутахассисларни хорижда тайёрлаш ва ватандошлар билан мулоқот қилиш бўйича “Эл-юрт умиди” жамғармасининг дастурлари бўйича кадрларни ўқитишни ташкил этишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4091-сонли қарори олий таълим тизимидаги барча бўғинлар учун катта имкониятлар эшигини очиб берди десак адашмаган бўламиз. Ушбу яратилган имкониятлар замирида амалга ошириладиган ишлар Республикаимизнинг ҳар томонлама ривожланишига, энг муҳими, ёш авлодга халқаро талабларга жавоб берадиган замонавий кадрлар тайёрлашда асосий механизм вазифасини ўтайди.

“Эл-юрт умиди” жамғармаси малака ошириш, стажировка, докторантура ва магистратура дастурлари бўйича танловлар эълон қилди. Хориждаги таниқли илмий-тадқиқот, таълим муассасаларига малака ошириш, стажировка, докторантура ва магистратура дастурларига катта илмий ва амалий тажрибага эга бўлган институт профессор-ўқитувчилари, докторант ва магистрантлари – жами 44 нафар номзодлардан аризалар келиб тушди.

Келажакда ушбу дастурлар бўйича стипендияларни қўлга киритган профессор-ўқитувчилар хорижнинг нуфузли ОТМларида ўз билим ва малакаларини ошириб кайтганларидан кейин институт ривожига ўзларининг катта хиссасини қўшади.

Қарорда назарда тутилган яна муҳим бир жиҳат хориждаги таниқли илмий-тадқиқот, таълим муассасаларида ўз фаолиятини олиб бораётган ватандошларимизни юртимиз ривожига ўз хиссаларини қўшиш учун жалб қилиш кўзда тутилган. Бу борада институт жамоаси олдида хориждаги таниқли илмий-тадқиқот, таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган ватандош олимларни институтга таклиф қилиш бўйича амалий ишлар қилишдек вазифа турибди.

Хулоса қилгудек бўлсак, институт кафедраларида тилшуносликнинг долзарб муаммоларини ўрганувчи ўзига хос 5 та илмий мактаблари шаклланган (Дериватология мактаби, Умумий ва роман-герман тилшунослиги мактаби, Гапнинг ички ва ташқи курилмаси ва унинг қиёсий типологияга татбиқ этиш муаммолари, Лисоний фаолиятнинг ижтимоий хусусиятлари, Жамият ривожланишининг ижтимоий-фалсафий муаммолари). Ушбу илмий мактабларга соҳанинг кўзга кўринган тилшунос олимлари раҳбарлик қилиб келмоқда. Мазкур илмий мактабларда “Устоз-шогирд” асосида барча йўналиш ва ихтисосликлар бўйича 64 нафардан ортиқ таянч докторантура ва мустақил изланувчилар, 9 нафар фан доктори илмий даражасини олиш учун илмий тадқиқот ишлари олиб боришмоқда.

Шунингдек, институтда Ёш олимлар кенгаши тузилган бўлиб, кенгашга 14 нафар ёш олимлар аъзо, ёш олимлар томонидан ёш ўқитувчилар ва талаба-ёшларни илм-фанга йўналтириш ишлари кенг йўлга қўйилган.

Давлатимиз томонидан яратилаётган имкониятлардан фойдаланган ҳолда институт жамоаси хорижий давлатларнинг нуфузли олий таълим муассасаларига бориб ўз билим ва малакаларини ошириб келиб институтимиз, қолаверса республикамизнинг ҳар томонлама ривожланишига ўзларининг катта хиссаларини қўшади деган умиддамиз.

Келажакда бу ишларнинг қўламини янада кенгайтириш, шу билан бирга сифат даражасига олиб чиқиш учун барча имкониятлар, куч ва билимларимизни ишга солиб фаолият юритамиз.

*СамДЧТИ ректори, педагогика
фанлари доктори И.М. Тухтасинов*

СИНТАКТИК СЕМАНТИКА ВА МАТН ШАКЛЛАНИШИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

*Турниязов Неймат Қаюмович,
СамДҶТИ профессори*

Таянч сўз ва бирикмалар: синтактик семантика, трансформация, дистрибутив таҳлил, локутив акт, иллокутив акт, перлокутив акт, предикат, аргумент, пропозиция, макропропозиция, ҳукм, мураккаб ҳукм.

Дастлаб шуни таъкидла-моқчимизки, кўп йиллар давомида тилшунослик структурализм ғоялари таъсирида тараккий этди. Структурализм, албатта, фанимизда кўпгина муаммоларни ижобий ҳал этишга катта ҳисса қўшди. Буни инкор этиб бўлмайди. Лекин шу билан бирга, айтиш лозимки, синтактик структураларнинг ва умуман, тилнинг семантик жиҳатларини ўрганиш назардан четда қолиб кетди. Буни ҳатто структурализм оқимининг йирик намояндаларидан бири Наум Хомский ҳам тан олиб, трансформацион назарияни семантика тушунчасидан ҳоли тарзда қўллаб бўлмаслигини эслатиб ўтган эди [1.416-422].

Дарҳақиқат, трансформация деганда, муайян синтактик структуранинг ўзи асосланаётган структурадан мазмуний жиҳатдан фарқ қилмаслиги ҳақидаги тушунчани англамоқ лозимлиги тадқиқотлар кун тартибига киритилди. Фақат трансформацияда эмас, ҳатто дистрибутив таҳлилда ҳам семантика муҳим аҳамият касб этади, деб ўйлаймиз. Бунинг далилини фонетик дистрибуцияда ҳам, лексик дистрибуцияда ҳам кузата оламиз. Масалан, муайян фонемаларнинг бир дистрибуцияда келиши биринчи навбатда маъно билан боғлиқ бўлиб, уларнинг ўринларини алмаштириш қийин, зотан, фонемаларнинг синтагматик боғланиши стихияли равишда рўй бермайди.

Лексик бирликлар дистрибуциясида ҳам бундай ҳолатни кузата оламиз. Мисол тариқасида **дўст**, **душман** ва **садоқат** сўзларини олайлик. Бунда **дўст** ва **садоқат** сўзлари бир дистрибуцияда кела олиши

изоҳ талаб қилмайди. Бирок садокатли душман деб бўлмайди.

Назаримизда, эслатиб ўтилгани каби омиллар ҳисобга олингани боис, ўтган асрнинг 60-йилларига келиб, тилшуносликка доир ишларда **семантика** тушунчасига жиддий аҳамият берила бошлади [2.5]. Н.Д.Артюнова бу даврни семантикага ҳужум қилиниши (штурм) даври деб атаганида ҳақли эди [3.6].

Бугунги кунда синтактик семантика масаласи ҳам тадқиқотлар кун тартибига қўйила бошлади. Бирок синтактик семантикани автоном ҳолатда яшайди деб тушунмаслик лозим, зотан, у лексик семантика билан ва ҳатто фонетик қоидалар билан узвий боғланган ҳолда вокеланади. Фикр далилини гапнинг ёхуд матннинг пропозитив структурасида кўришимиз мумкин.

Ҳар бир пропозитив структура муайян предикатга таяниши табиийдир. Предикат туб структурани тақозо этади. Туб структура эса, ўз навбатида, семантик ёхуд тафаккур структураси демакдир. Предикатнинг ўз аргументлари билан муносабати ана шу семантик ҳолатга таянган ҳолда пропозитив структурани ташкил қилади. Матн мақомидаги мураккаб синтактик қурилмаларда эса бирдан ортик пропозитив структуралар муносабатидан вужудга келган макропропозитив структурани кўрамиз. Айни пайтда ҳам предикатларнинг аргументлар билан муносабатидан семантик инвариантлар ҳосил бўлади. Бу ўринда, албатта, прагматиканинг локутив акти ҳам фаол иштирок этади. Мазкур акт фонетик қоидалар доирасида фаоллик

кўрсатади. Ана шулар асосида синтактик семантика ходисаси шакллана бошлайди.

Синтактик семантика дастлабки тавсифини нутқ бирлиги – гапнинг грамматик мазмуни доирасида топган эди. Аммо бугунги кунда унинг худудий мавқеи кенгайиб, синтаксиснинг юқори поғонаси – матнни ҳам тўлиқ камраб олганини кўрамиз. Буни биринчи галда гапдан катта birlikларда кузатишимиз мумкин.

Шуни ҳам айтиш керакки, синтактик семантика гапнинг ёки матннинг мазмуний салмоғини ўрганмайди. Матннинг мазмуний салмоғини, агар у бадиий асар матни бўлса, адабиётшунослик, агар юридик, публицистик, ўқув ва х. к. сохаларга тегишли матнлар бўлса, шу сохаларнинг ўзлари ўрганиб, таҳлил киладилар. Синтактик семантикада эса матннинг тўлиқлиги, матнтий бутунлиги каби масалалар талқини тадқиқотлар кун тартибиде бўлади.

Синтактик семантика масаласи моҳиятан муайян гапнинг ёхуд матннинг шаклланиши билан боғлиқ бўлган воқелик ҳақидаги инсон тафаккури доирасида вокеланувчи умумий мазмуний структурани тақозо этади ва ушбу семантик таҳлил кўпроқ гапни ва гапдан катта бўлган birlikларни, аниқроғи, мураккаб синтактик қурилма қолипидеги макроматнларни назарда тутаети. Бирок бугунги кунда матн лингвистикаси бобиде эришилган ютуқларимиз каттарок нутқ материалнинг, яъни макроматнларнинг ҳам синтактик семантикасини ўрганиш имқониятини бермоқда [4.52].

Макроматннинг, лозим бўлганда макроматннинг синтактик семантикасини ўрганиш предметининг кенгайиши айни пайтда синтаксиснинг текширув объекти нафакат сўз бирикмаси ва гап, балки матн ҳам эканлиги билан бевосита алоқадордир. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш керакки, синтаксиснинг текширув объекти юқори поғонаси гап эмас, балки матндир. Бунинг боиси шундаки, тугал фикр ифодаси, анъанага кўра, гап сатҳиде ўз аксини топади деган ғояни нисбий тушунмоқ

лозим кўринади. Чунки тугал фикр ифодаси баъзан иккки ёки ундан ортик мураккаб синтактик қурилмалар биргаликда олинганда кузатилади.

Тугал фикр ифодаси дейилганда, албатта, фикрнинг мантикий жихатдан бутунлигини тушунамиз. Бундай вазият анча мураккаб бўлиб, уни баъзан бир сўзли гапларда ҳам, баъзан эса мураккаб синтактик қурилма, абзац каби синтактик birlikларда ҳам кузатамиз. Бирок бу масала моҳиятнинг асосини ташкил этмайди. Зотан, аксарият ҳолларда фикр (тафаккур) тараккиёти ёлғиз олинган бир ҳукм доирасида ниҳоясига ета олмайди. Бунинг учун бир-бирлари билан боғлиқ ҳолда келувчи бир неча ҳукмларга муурожаат этишга тўғри келади.

Равшанки, жумла таркибиде келувчи ҳар бир сўз мантикий бутунлик шаклланиши учун хизмат килади [5.92]. Бу орқали эса ҳукм вужудга келади. Шуни ҳам айтиш лозимки, айни пайтда биз **ҳукм** тушунчасидан фойдаланар эканмиз, уни одатда ўрганилиб келинаётган мантикий ҳукмдан фарқламоғимиз даркор. Зотан, мантиқда ҳукмлар алоҳида олингани ҳолда ўрганилади. Тилда эса биз бирдан ортик ҳукмлар ҳақида фикр юритишимиз, уларни қиёслаб ўрганишимиз мумкин. Масалан, мураккаб синтактик қурилмалар таркибиде ҳукмлар сони бирдан ортик бўлиши табиийдир. Демак, ҳукмлар муносабатидан матн шаклланади. Бу хусусда мулоҳаза юритганида Л.П.Доблаев қуйидагиларни таъкидлаган эди: “Агар муайян матннинг бир бўлаги бўлган гап ҳукм ифодасини берадиган бўлса, матнни, у бир неча гаплардан ташкил топгани боис, мураккаб ҳукм деб билишимиз учун, бизнингча, тўлиқ асосимиз бор” [6.14].

Л.П.Доблаев бу ўринда мураккаб ҳукмни “матн ҳукми” деб атаиди. Дарҳақиқат, матн тузилишига кўра мураккаб бўлгани учун айни пайтда ҳукм ҳам шу ном билан аталади. Бу хусусда айтилган Г.Я.Солганикнинг фикри ҳам Л.П.Доблаевнинг фикрига тўлиқ мос келади [7.26]. Бундай мулоҳазани Р.Е.Лонгак, ван Дейк каби таниқли олимлар тадқиқот ишларида ҳам

кузатамиз. Бу эса, ўз навбатида, матн синтактик семантикасини ўрганиш учун имкон яратмоқда.

Анъанага кўра, мантикий ҳукмнинг субъект ва предикат муносабатидан ташкил топишини ўрганиб келмоқдамиз. Бироқ матн ҳақида сўз юритганимизда мазкур тушунчадан фойдаланмаймиз. Чунки матн устпредикатив ходиса бўлгани боис, мураккаб ҳукм ифодасини берувчи объект ҳамдир. Содда гапларда ифодаланувчи ҳукмда, асосан, предикат англатадиган мантикий салмоқ ўрганилади. Шу боис матннинг синтактик семантикасини ўрганганимизда асосий эътибор матн компонентларининг предикатлари ўртасидаги муносабатга эътибор қаратамиз. Чунки матннинг умумий семантик салмоғи ана шу нарса билан боғлиқ бўлади.

Ҳозирги замон мантикий тадқиқотларда фақат муайян бир гап ҳукми орқали эмас, балки бир неча ҳукмлар орқали фикрнинг тўғри ёки нотўғрилигини далиллаш ҳақида сўз юритилмоқда ва мазкур усул мантиқда далиллаш усули деб аталмоқда. Бироқ бу усулдан тилшуносликда фойдаланиш ҳали ўз мукамаллигини топганича йўқ. Бу соҳада ҳам тадқиқот ишлари олиб бориш лозим кўринади.

Мантиқда, хусусан, математик мантиқда мураккаб синтактик қурилмалар таҳлилида асосий эътибор қурилма таркибидаги жумлалар муносабатини ўрганишга қаратилмоқда. Бу жараёнда **конъюнкция** (мантиқда **ва** боғловчисини ифодаловчи термин), **дизъюнкция** (мантиқда **ёки** боғловчисини ифодаловчи термин), **импликация** (мантиқда **агар... бўлса** кўринишдаги боғланишни ифодаловчи термин) ҳодисалари эътибор марказида бўлмоқда. Аммо матннинг умумий маъноси талқинига жиддий эътибор қаратилмаяпти, математик мантиқда, бошқача айтганда, матн таҳлилида фақат мантиқ эҳтиёжларини қондириш назарда тутилмоқда, холос.

Тўғри, матн семантикасини тадқиқ қилишда мантикий қоидалар қўлланиши мумкин. Мазкур қоидалар, айниқса,

матннинг семантик жиҳатдан яхлитлигини ўрганишда восита бўла олади. Семантик яхлитлик тушунчаси, албатта, муҳим аҳамият касб этади, зеро, маънода ғализлик бўлса, турли хил чалкашликлар содир бўлиши мумкин. Ш.Сафаров таъкидлаганидек: “Маънога мурожаат қилмасдан туриб, нарса-ходисалар ўртасидаги муносабатларни, уларни гурухлаштирувчи ва умумлаштирувчи белгиларни ажратиш мумкин эмас” [8.217].

Матн (айни пайтда мураккаб синтактик қурилма назарда тутилмоқда) структурасининг семантик салмоғини тадқиқ этишда коммуникатив (мулоқот) назария ҳам муҳим роль ўйнайди. Бунинг асосий боиси шундаки, матн нафакат мураккаб ҳукми, балки яхлит ҳолдаги коммуникатив вазифани ҳам тақозо этади. Айна пайтда матннинг коммуникатив вазифаси сўзловчи томонидан кўзланган мақсад билан узвий боғланади. Бошқача айтганда, сўзловчи томонидан амалга оширилаётган иллокутив акт матннинг семантик вазни билан узвий боғлиқдир.

Матннинг коммуникатив таҳлили, мантикий-семантик таҳлилдан фаркли равишда, бирйўла бир неча микро-, хатто макроматнларни қамраб ола олади. Коммуникатив таҳлил, асосан, матннинг бажараётган вазифасига таянади. Бунинг далилини хабар ифодасини беришга хосланган газета материалларида кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, техник тавсиялар, анкеталар ҳам бунга мисол бўла олади. Уларнинг барчаси муайян бир вазифа бажарилишини назарда тутади.

Айтиш лозимки, матннинг коммуникатив вазифаларига кўра турлари синтактик семантика нуқтаи назаридан ҳам ўрганилгани йўқ. Бунинг учун қуйидаги коммуникатив мақсадларни когнитив-прагматик йўналишда, хусусан, иллокутив, перлокутив актлар талқини доирасида тадқиқот ишлари олиб бориш лозим кўринади: 1. Хабар ифодасини бермоқ. 2. Тавсифламоқ. 3. Яқунламоқ, тушунтириб бермоқ. 4. Далилламоқ. 5. Изоҳламоқ. 6.

Сўрамоқ, буйрук бермоқ, илтимос қилмоқ.
7. Чақирмоқ, таклиф қилмоқ.

Синтактик семантика ана шу коммуникация турлари билан бевосита муносабда бўлади. Аммо мазкур масала талқини ҳам ҳали том маънода бошланган эмас. Остиннинг перформатив акт ҳақида берган маълумоти эса бу масала талқинининг дебчаси бўлиши мумкин. Перформатив акт деганда, олим муайян (аниқ) ҳаракатга асосланган хабар ифодасини назарда тутуди [5.92-101].

Кўринадики, синтактик семантика ходисаси айна пайтда ўз тараккиётининг дастлабки босқичидадир. Шу боис, мазкур масала бобида айтилаётган олимлар фикрлари ҳам муштарак эмас. А.Нурмонов бу ҳақда қуйидагиларни тўғри таъкидлайди. “ Ҳозирги кунда семантика деярли ҳамма тилшунослар томонидан эътироф этилса ҳам, аммо синтактик семантика мақоми масаласида бир хиллик йўқ” [10.27], бу эса тилшуносларимизни янада жиддийроқ изланишга даъват этади.

Адабиётлар:

1. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике, вып.2. – М., 1962.
2. Гринева Н.Н. Основы семантики синтаксиса. – Санкт-Петербург, 2009.
3. Артюнова Н.Д. Предложение и его смысл. (Логическо-семантические проблемы). – М., 1976.
4. Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981.
5. Austin J.L. How to do things words. – Oxford: Clardon Press, 1962.
6. Добраев Л.П. Логика – психологический анализ текста. – Саратов, 1969.
7. Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. – М., 1973.
8. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент, 2013.
9. Нурмонов А. Гапнинг мазмуний тузилиши ҳақида // Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент, 1992.

Турниязов Н. Некоторые соображения о синтаксической семантике и деривации текста. В статье рассматривается вопрос о синтаксической семантике, что непосредственно связано с деривацией текста. Однако мнения лингвистов о синтаксической семантике расходятся. Автор настоящей статьи считает целесообразным изучение синтаксической семантики текста в рамках когнитивно-прагматической теории.

Turniyazov N. Some issues on syntactic and text derivation. The article is devoted to the issue of syntactic semantics, which is directly related to the derivation of a text. However, the opinions linguists on the syntactic semantics diverge. The author of this article considers it is appropriate to investigate the syntactic semantics of a text within the framework of cognitive-pragmatic theory.

XORIJIY FILOLOGIYA

til • adabiyot • ta'lim

Ilmiy-uslubiy jurnal

Samarqand

FOREIGN PHILOLOGY

language • literature • education

Scientific-methodology journal

Samarkand

Нашиёт-тахрир маркази

Мухаррир	–	С. Каримова
Техник муҳаррир	–	Ҳ. Амирдинов
Саҳифаловчилар	–	З.Усманова, Ш.Абдурахимов

Самарқанд давлат чет тиллар институти нашр-матбаа маркази:

Самарқанд ш., Бўстонсарой кўчаси, 93.

Босишга руҳсат этилган 30.03.2019.

Адади 200 нусха. Қоғоз бичими А4.

Буюртма № 80. Times гарнитураси.

ХОРИЖИЙ ФИЛОЛОГИЯ» ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ ЖУРНАЛИГА

МАҚОЛАЛАРНИ ТАҚДИМ ЭТИШ ТАРТИБИ

- Мақола муаллифи ишлаётган муассаса раҳбариятининг йўлланма хати.
- Мақолани чоп этиш ҳақидаги эксперт хулосаси.
- Мутахассислиги бўйича фан доктори ёки профессор томонидан имзоланган тақриз.
- Муаллиф(лар) тўғрисида маълумот (иш жойи, лавозими, яшаш жойи телефони ва электрон почтаси).
- Мақолалар Microsoft Word дастури «Times New Roman» гарнитураси 14 шрифтда, қаторлар ораси икки оралик билан ёзилган, икки нусхада (электрон варианты билан бирга) тақдим этилади. Мақолалар чизмаларсиз саккиз саҳифада қисқа хабарлар эса икки саҳифадан ошмаслиги лозим.
- Формулалар компьютерда Word формулалар муҳаррирининг Math Type версиясида ёзилади. Чизмалар ва диаграммалар Давлат стандарт талабларига риоя қилинган ҳолда тайёрланиши лозим.
- Мурожаат қилинган адабиётлар рўйхати мақола охирида қуйидаги тартибда келтирилади: муаллифнинг фамилияси, исми-шарифи, китоб (журнал)нинг номи, нашриёт ва чоп этилган санаси (китоблар учун), журнал номери, саҳифа (журнал учун). Адабиётлар сони 7 тадан ошмаслиги тавсия этилади.
- Мақоланинг иккинчи нусхасида барча муаллифлар фамилияси, исми ва шарифларини кўрсатилган ҳолда, барча муаллифлар томонидан имзоланиши лозим.
- Мақолани миллий менталитет тил эталони бўйича, синчковлик ва диққат билан ёндашган ҳолда, услубий ва грамматик жиҳатидан юқори даражада талабчанлик билан илмий-услубий мақомида таҳрирланган ҳолда тайёрлаш талаб этилади.
- Зарурат бўлганда таҳририят мақола ва қисқа хабарларни таҳрир қилиш ҳуқуқига эга.
- Мақола муаллифга қайта ишлаш учун қайтарилса, мақоланинг охириги кўриниши олинган кундан бошлаб таҳририятга тушган ҳисобланади.
- Эълон қилинган материаллар муаллифга қайтарилмайди, тақриз ва изоҳ берилмайди.
- Янги илмий-услубий ва амалий натижаларга эга бўлган ва 50% дан ортиқ қисми илгари эълон қилинмаган ўзбек ёки рус, инглиз тилларида тайёрланган мақола ва қисқа хабарлар ва бошқа соҳа бўйича шакллантирилган эксперт гуруҳларининг экспертизасидан ўтган мақолалар журнал саҳифаларида жойлаштирилади.
- Мақоланинг ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги аннотацияларининг борлиги текширилади.